

ویژگیهای پیشرفت و تعالی در پرتو رهنمودهای امام علی علیه السلام

علی اصغر پورعزت *

علی اصغر سعدآبادی **

دریافت مقاله: ۹۰/۸/۲۵

پذیرش نهایی: ۹۱/۳/۲۳

چکیده

در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، بویژه کشورهای مسلمان مانند ایران اسلامی که به دنبال الگویی مناسب برای رسیدن به پیشرفت و تعالی هستند، استفاده از الگویی که در مذهب آنان ریشه داشته باشد، کارساز است. با توجه به انطباق بیانات امام با مسائل فرهنگی، اجتماعی و مذهبی کشور ما به نظر می‌رسد الگوی توسعه علوی می‌تواند به عنوان الگوی مادر در جهت رسیدن به پیشرفت و تعالی مد نظر قرار گیرد. استفاده از رهنمودهای امام برای گذار از دوران فقر و عقب ماندگی، نوعی سرمایه معنوی به شمار می‌رود. این پژوهش بر آن است تا با استفاده از الگوی سه شاخگی به بررسی توصیفی - تحلیلی اهداف و شاخصهای توسعه و تعالی در سه شاخه اصلی رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای از دیدگاه امام علی (ع) بپردازد، سپس با تحلیل متون و گردآوری اطلاعات به شیوه غیر مستقیم کتابخانه‌ای و اسنادی، الگویی از پیشرفت و تعالی منطبق با بیانات امام علی (ع) ارائه دهد.

کلید واژه‌ها: توسعه، پیشرفت و تعالی، شاخص‌های توسعه و تعالی، اهداف توسعه و تعالی، تعالی انسانی.

مقدمه

کشورهای در حال توسعه، صرفاً به دنبال پیروی و تقلید کورکورانه از الگوهای غربی هستند و این در حالی است که جوامع غربی در وضعیتی خاص و عمدتاً تسلط بر منابع اقتصادی جهان (بوئژه با غارت کشورهای عقب مانده فعلی) پیشرفت کرده‌اند (راموس^۱، ۱۹۷۴: ۲). حتی کشورهای پیشرفته امروزی نیز خط مسیرهایی متعدد، گوناگون و گاهی بسیار مختلف داشته‌اند و رسیدن به توسعه برای همه آنها به یک قیمت تمام نشده است (میرزایی^۲، ۱۹۷۶: ۱۹). قبول درست نظریات وارداتی توسعه، بدون کارهای تطبیقی و بومی‌سازی نسبت به فرهنگ، مذهب و دیگر مسائل بومی به معنای شکست در برنامه‌های راهبردی توسعه است (قورچیان، ۱۳۸۰: ۵۴). بنابراین اگر الگویی ساخته شود که هم جنبه‌های علمی را در برداشته، و هم از جهت بومی و دینی با فرهنگ ملی و اسلامی همخوانی داشته باشد، می‌توان به تحقق پیشرفت و تعالی امیدوار بود؛ لذا در این پژوهش تلاش شده است یک الگوی بومی از پیشرفت و تعالی مبتنی بر دیدگاه امام علی (ع) عرضه شود. در نظر بسیاری از دانشمندان دنیای اسلام، سخنان، نامه‌ها و حکمت‌های امام، بعد از قرآن کریم، والاترین سخنان از جهات فصاحت، بلاغت، محتوا، غنا و جامعیت است.

اهداف کلی پژوهش

- عرضه الگوی پیشنهادی برای دستیابی به پیشرفت و تعالی با الهام از آموزه‌های امام علی (ع)
- استخراج محتوا (عوامل و شاخصها) برای مفاهیم و سازه‌های پیشرفت و تعالی با الهام از آموزه‌های امام علی علیه‌السلام

مهمترین سؤالات این پژوهش را می‌توان به شرح زیر فهرست کرد:

- تعریف پیشرفت و تعالی از دیدگاه امام علی (ع) چیست؟

- اهداف و شاخصهای توسعه و تعالی از دیدگاه امام علی (ع) کدام است؟

نوع پژوهش

این پژوهش از نظر جهتگیری، بنیادی، و بر مبنای اهداف، اکتشافی است. ماهیت تحقیق نیز کیفی است. بر اساس چگونگی به دست آوردن داده‌های مورد نیاز و از حیث روش کار، این پژوهش در زمره تحقیقات توصیفی قرار می‌گیرد. روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی از نوع تحلیل محتواست. تحلیل محتوا در پی برجسته سازی محورهای یک موضوع و متن با هدف تحلیل و توصیف و عرضه واقعیتها است. جامعه آماری این پژوهش تمام منابع اسلامی است. نمونه آماری این پژوهش، شامل تمام سخنان و رهنمودهای امام علی (ع) در نهج البلاغه، غررالحکم و دررالْحکْم، تفاسیر معتبر نهج البلاغه، تفاسیر معتبر غررالحکم، اعیان الشیعه و سایر منابع اعلام شده در فهرست منابع است. ابتدا به روش تفسیری، شاخصها و اهداف توسعه و تعالی در عرصه‌های تعالی انسانی، پیشرفت سیاسی و پیشرفت اقتصادی در مکتب علوی بیان، و سپس با روش تحلیل متون و گردآوری اطلاعات به شیوه غیرمستقیم کتابخانه‌ای و اسنادی، الگویی از پیشرفت و تعالی منطبق با بیانات امام عرضه شده است. از آنجا که بخش عمده این پژوهش، کتابخانه‌ای است، پژوهشگر از منابع گوناگون جمع‌آوری اطلاعات (شامل کتابها، مقالات، پایان نامه‌ها و نیز پایگاه اینترنت و نمایه)، استفاده کرده است. داده‌های این پژوهش، شامل انواع گوناگونی از داده‌های کیفی نظیر گفتگو، مشاهده، مصاحبه، گزارشهای عمومی، کتابهای ذکر شده، یادداشت‌های روزانه پاسخ دهندگان و تعاملات و تفکرات خود پژوهشگر است. در بخش "سیر تطور الگوهای توسعه"، اهمیت موضوع پژوهشگران را ناچار به تبیین و مقایسه دیدگاه‌های گوناگون کرده است و از روشها و شیوه‌های رایج در مطالعات تطبیقی چون تبیین ساده و چندگانه استفاده شده است.

مبانی نظری پژوهش

توسعه (طبق توافق ایجاد شده در کنفرانس بین المللی رفاه اجتماعی ۱۹۷۲)، "جریانی پیوسته، منظم و واحد است که هدف آن برخاسته از آرمانها و تمایلاتی است که مردم برای خود و جامعه خود طلب می‌کنند" (میرزایی، ۱۹۷۶: ۱۹).

بر اساس تعریف سازمان ملل متحد از توسعه، توسعه فراگردی است که با یکپارچه سازی کوشش‌های مردم و دولت برای بهبود اوضاع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در هر منطقه، آنها را

قادر به مشارکت در پیشرفت ملی می‌سازد (داب^۱، ۱۹۹۰: ۵۶).

توسعه پایدار به معنی تلفیق اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی برای حداکثرسازی رفاه انسان فعلی، بدون آسیب به توانایی نسلهای آینده برای برآورده کردن نیازهایشان است. توسعه پایدار تنظیم و ساماندهی تعامل انسان و محیط و تعامل انسان با انسان را در برمی‌گیرد (للی^۲، ۱۹۹۱: ۲۱-۶۰۷).

منظور از پیشرفت و تعالی، تغییری همه جانبه و چند بعدی است که همه ابعاد زندگی اجتماعی انسان را با استفاده از یک چهارچوب نظری و برنامه عملی واحد، متحول می‌سازد. بنابراین، آرمان توسعه فقط پیشرفت اقتصادی یک ملت نیست؛ و علاوه بر آن، اصلاح چگونگی عرضه خدماتی برای بهبود وضعیت آموزش، بهداشت، مسکن، تأمین اجتماعی، اشتغال و توزیع عادلانه ثروت را نیز می‌توان جزء اهداف توسعه قرار داد به طوری که قدرت همه افراد جامعه در انتخاب و تصمیم‌گیری در باره مسایل مهم زندگی افزایش یابد (سیرز^۳، ۱۹۶۹: ۶۵-۵۹).

الگوی سه شاخگی^۴ در طبقه بندی الگوها از نوع الگوهای منطقی به شمار می‌آید و می‌توان بسیاری از مفاهیم، رویدادها و پدیده‌های فراگیر را در قالب این الگو بررسی و تجزیه و تحلیل کرد. بر این اساس، عوامل ایجاد کننده هر مسئله در قالب سه دسته از عوامل (عوامل رفتاری، عوامل ساختاری و عوامل زمینه‌ای) مورد بررسی قرار می‌گیرند. چارچوب مفهومی^۵ این پژوهش بر اساس این الگو ساختار یافته است (میرزایی، ۱۹۷۶: ۴۱۲-۳۸۳).

عوامل رفتاری (محتوایی)^۶ - تمام عوامل و شاخصهای مربوط به نیروی انسانی است که در پیشرفت و تعالی مؤثر است.

عوامل ساختاری^۷ - تمام عوامل غیر انسانی همچون ساختار، قوانین، مقررات، روشها و مجموعه‌ای از روابط حاکم بر افراد و گروه‌ها است که در پیشرفت و تعالی مؤثر است.

عوامل زمینه‌ای (محیطی)^۸ - تمام عواملی است که خارج از حیطه اختیارات و کنترل ما است و

1- Dube

2- Lélé

3- Seers

4- The three Dimensional Model of co-structure- content- context

5- Conceptual Models

6- Content Factors

7- Co- Structure Factors

8- Context Factors

زمینه‌ساز عوامل رفتاری و ساختاری، و بر پیشرفت و تعالی تاثیرگذار است.

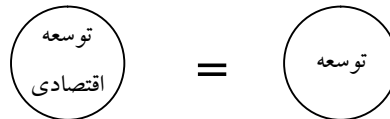
مرور ادبیات پژوهش

با مراجعه به آثار اندیشمندان مدیریت اسلامی در دوران معاصر، شاهد آثار گوناگونی از باب انطباق مباحث مربوط به پیشرفت و تعالی با بیانات امام هستیم (خنیفر، ۱۳۸۴: ۱۰۳):
 کتابهای توسعه سیاسی از دیدگاه امام علی (ع) و توسعه سیاسی از دیدگاه نهج البلاغه به گسترش و بررسی توسعه سیاسی از دیدگاه امام می‌پردازد (علیخانی، ۱۳۷۹ و ۱۳۸۱). کتاب توسعه فرهنگی از دیدگاه امام علی (ع) به بررسی تعالی فرهنگی از دیدگاه امام می‌پردازد (حاجیلو، ۱۳۸۸). کتاب عهدنامه امیر به طور اجمالی، گسترش پیشرفت سیاسی، پیشرفت اقتصادی و تعالی فرهنگی در عهدنامه مالک اشتر را مدنظر قرار داده است (پورعزت، ۱۳۸۹)؛ هم چنین در کتاب انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، مراتب تعالی انسانی از دیدگاه امام تحلیل شده است (حسن‌زاده آملی: ۱۳۶۰).

با تحلیل محتوای خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار امیرالمؤمنین علیه‌السلام، می‌توان متوجه اهمیت مبحث پیشرفت و تعالی از دیدگاه امام شد؛ بدین ترتیب، هر چند آثار قابل تأملی به طور کلی توسعه را از دیدگاه امام بررسی کرده‌اند، تاکنون الگویی جامع برای فهم پیشرفت و تعالی از دیدگاه امام علی (ع) عرضه نشده است، لذا در این پژوهش سعی در عرضه الگویی جامع از پیشرفت و تعالی بر اساس بیانات امام علی علیه‌السلام شده است.

سیر تطور الگوهای توسعه در یک قرن اخیر

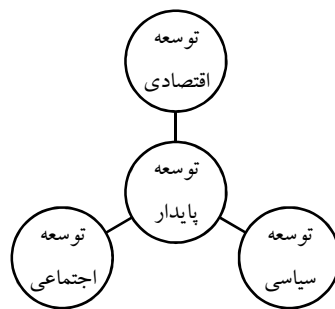
توسعه در مفهوم کوشش آگاهانه، نهادی و برنامه ریزی شده برای دستیابی به پیشرفت در همه زمینه‌ها از جمله زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی را می‌توان پدیده‌ای نوظهور در آغاز قرن بیستم دانست که از سال ۱۹۱۷ آغاز شد. مفاهیم اولیه از توسعه بیشتر ناظر بر جنبه‌های اقتصادی بود (شکل شماره ۱). هر چند با این تلقی درآمد ملی کشورها به صورت چشمگیری افزایش یافته بود، بخش عظیم جمعیت فقیر جوامع، هیچ بهره‌ای از آن نبرده بودند (ریست^۱، ۲۰۰۲: ۸-۳).

شکل ۱: الگوی توسعه در اوایل قرن بیستم

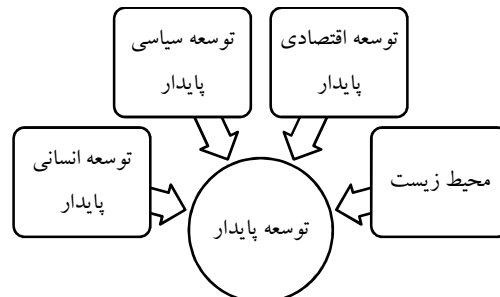
تعریف دوم از توسعه همچنان بر مبنای "رشد اقتصادی" تبیین می‌شد، اما این رشد با "کاهش نابرابری" و شعار "فقر زدایی" همراه بود و در نتیجه، توسعه با معیار بهبود وضعیت اجتماعی سنجیده می‌شد (ریست، ۲۰۰۲: ۸-۱۱).

در تعریف سوم، علاوه بر تأمین نیازهای اقتصادی، عوامل سیاسی و اجتماعی (ریست، ۲۰۰۲: ۲۴-۲۸) نیز مورد توجه قرار گرفت (شکل ۲)

شکل ۲: نسل سوم از تعریف توسعه

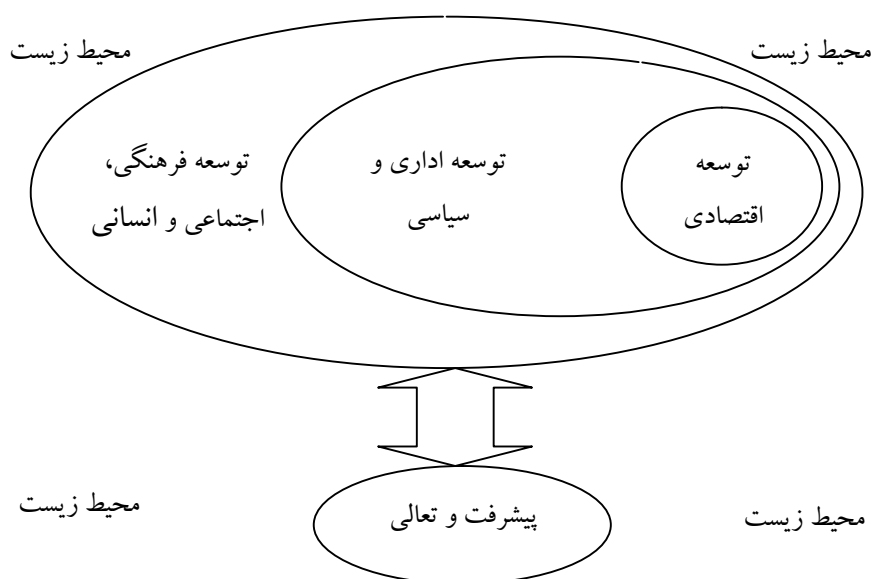
از میانه دهه ۱۹۸۰ میلادی، پیشرفت و تعالی وارد ادبیات توسعه شد. پیشرفت و تعالی به معنای تلفیق اهداف اقتصادی، اجتماعی^(۱) و زیست محیطی برای حداکثرسازی رفاه انسان فعلی، بدون آسیب به توانایی نسلهای آینده برای برآورده کردن نیازهایشان است (للی، ۱۹۹۱: ۶۲۱-۶۰۷). تفاوت این تعریف با تعاریف گذشته، اضافه شدن عامل محیط زیست به سایر عوامل بود.

شکل ۳: عوامل اصلی پیشرفت و تعالی از دیدگاه دانشمندان عصر حاضر

الگوی اقتباس شده پیشرفت و تعالی از بیانات امام علی علیه السلام

در الگوی اقتباس شده پیشرفت و تعالی از بیانات امام علی علیه السلام، تعالی انسانی (اجتماعی) به عنوان مهمترین عامل در نظر گرفته شده است. در دیدگاه علوی، پیشرفت اقتصادی برای رسیدن به پیشرفت سیاسی - اداری است و این دو، باید در خدمت تعالی انسانی - اجتماعی قرار گیرد. این فراگرد باید با احترام به محیط زیست به مثابه امانت خدا دادی، در جریان باشد.

شکل ۴: الگوی پیشرفت و تعالی اقتباس شده از بیانات امام علی علیه السلام

در دیدگاه علوی، پیشرفت و تعالی هدف نیست، بلکه وسیله‌ای است در جهت دستیابی به کمال انسان به مثابه اشرف مخلوقات. شرط رسیدن به توسعه مطلوب از دیدگاه امام، دستیابی بشر به حیات معقول یا زندگانی پاکیزه (حیات طیب) است. توسعه علوی، فرایندی جهتدار است و هدف نهایی آن رسیدن انسان به کمال شایسته مقام اوست که براساس جهان بینی و فرهنگ اسلامی، کمال نهایی انسان قرب الی الله است (خلیلیان، ۱۳۸۶: ۸۷-۶۱).

در ادامه در بخش ۱، مهمترین ابعاد پیشرفت اداری - سیاسی از دیدگاه امام معرفی شده است. در بخش ۲، عوامل پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام مرور شده است. در بخش ۳، شاخصهای تعالی

اجتماعی - انسانی در پرتو بیانات امام مورد بررسی قرار گرفته و در بخش ۴، عوامل زیست محیطی مؤثر بر توسعه از دیدگاه امام معرفی شده است. در پایان هر بخش با استفاده از الگوی سه شاخگی، اهداف و شاخصهای آن بخش در سه شاخه رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای دسته‌بندی شده است.

۱- ابعاد پیشرفت اداری - سیاسی در پرتو بیانات امام علی (ع)

مهمترین ابعاد پیشرفت اداری - سیاسی از دیدگاه امام را می‌توان به شرح زیر فهرست کرد:
الف) به نظر می‌رسد تعالی انسانی، مهمترین شاخص پیشرفت سیاسی از دیدگاه امام است (ر.ک. غررالحکم، ۱۳۸۱: ۳۲۲). در بیانات امام بین مردم از نژادهای متفاوت با رنگ، زبان و گویش‌های مختلف، فرقی گذاشته نشده است و همه از سهم مساوی در پیشرفت و بهره‌های آن برخوردارند (المحمودی، ۱۹۶۸: ۳۹۸-۳۹۰). در بحث از پیشرفت و تعالی، حکومت باید برای تمام ملت ادای وظیفه کند. امام در خطبه ۳۴ به رفتار مسئولان و وظایف پیروان اشاره می‌فرماید. ایشان همه را به جامعه سازی دعوت، و لزوم همکاری را در ساخت جامعه بر همگان گوشزد می‌کنند (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۵۷).

ب) رضایت آحاد مردم، معیاری برای ارزیابی پیشرفت سیاسی است. یکی از مهمترین شاخصهای ارزیابی حکومتها و متصدیان آنان، همانا رضایت آحاد مردم^(۲) است (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۴۶). دولت باید بتواند به عامه مردم، هویت سیاسی دهد و آنها را به حضور فعال در جامعه ترغیب کند. گامی در جهت پیشرفت برداشته نخواهد شد مگر مردم با اختیار در فرایند پیشرفت مشارکت کنند. تأکید امام بر این است که رسیدگی به کارهای خرد و به ظاهر ناچیز را به بهانه رسیدن به کارهای کلان به مردمان وا مگذارید (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۵۱-۴۵۰). بدین ترتیب، کسب رضایت آحاد مردم، حتی در امور جزئی، شاخص ارزیابی توفیق حکومت است.

پ) عدالت با پیشرفت و تعالی رابطه ناگسستنی دارد. عدالت اجتماعی براینند تحقق عدالت در نهادهای گوناگون جامعه در عرصه‌های اقتصاد، تعلیم و تربیت، قضاوت و قانونگذاری است. امام علی علیه السلام عدالت را شرط ضروری استواری روابط مردم و حاکمیت و آهنگ پیشرفت جامعه می‌داند (نهج البلاغه، ترجمه فاضل: ۶۱۵). پیشرفت و تعالی به تسری عدالت در تمام کارها موکول است.

ت) مسئولیت شناسی متقابل کارگزاران و مردم در تمام کارها ضرورت دارد. هیچ حقی یکطرفه نیست و هر جا که سودی حاصل شود، مسئولیتی نیز به دنبال دارد. بزرگترین حق، حق والی

بر مردم و حق مردم بر والی است. هرگز مردم اصلاح نشوند مگر والیان اصلاح شوند، و والیان اصلاح نشوند، مگر پیروان پایداری و ایستادگی کنند (نهج البلاغه، خطبه ۲۱۵، ترجمه جعفری: ۳۴۰). رهبر و پیرو باید در تمامی کارها با هم تشریک مساعی داشته باشند و این امر باید با رضایت باطنی پیروان (کلمن^۱، ۱۹۵۸: ۶۰-۵۱) همراه باشد تا به پیشرفت و تعالی منجر شود.

ث) یکی از ملزومات رسیدن به پیشرفت و تعالی، وجود سامانه اطلاعاتی مناسب است. وجود سامانه اطلاعاتی جامع و اثربخش، لازمه موفقیت حکومت در تحقق برنامه‌ها و اهداف اجتماعی است و پیشرفت و تعالی در گرو ارتباط منطقی اهداف و برنامه‌های توسعه است (کرنن^۲، ۲۰۰۴: ۸۰۹-۸۲۳). از این رو امام در نامه ۵۳ نهج البلاغه بر ضرورت استفاده از عیون و نگاهبانان برای گزارش کارها به حاکم تأکید کرده‌اند.

ج) برای پیشرفت و تعالی، همکاری همه اقشار جامعه ضروری است. دسته‌های مردم، گوناگونند و کار بعضی جز در وابستگی به دیگران به سامان نمی‌رسد (نهج البلاغه، نامه ۵۳). هیچ دسته‌ای از دسته دیگری نیاز نیست و چشم پوشی از هر قشر، ممکن است ضربه‌ای مهلک بر روند پیشرفت به وجود آورد.

چ) اصل نظارت و پاسخگویی در مسیر پیشرفت اجتناب ناپذیر است. در مجموعه نظام سیاسی باید کیفیت کار کارکنان سنجیده، و به هر شخصی به میزان لیاقت، شایستگی و کارایی او، ارزش و اهمیت داده شود و اگر کوچکترین تخلفی در هر سطح صورت پذیرد، عاملان آن باید تنبیه و مجازات شوند. بنابراین حرمت سیاسی اجتماعی افراد برابر است؛ ولی موقعیت برتر هر فرد بر حسب میزان شایستگی او تعیین می‌شود. به این ترتیب، افراد شایسته به کار و تلاش هرچه بیشتر دلگرم می‌شوند و ضریب دقت سایر اجزای سامانه افزایش می‌یابد و بتدریج مدیریتهای ضعیف کنار می‌رود و مدیریتهای قوی و باکفایت جایگزین خواهد شد. در نامه ۵۳ نهج البلاغه چنین تصریح شده است که مبادا نیکوکار و بدکار در دیده‌ات برابر آید که آن، رغبت نیکوکار را در نیکی کم کند و بدکردار را به بدی وادار کند (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۴۸).

امام همواره بر ضرورت نظارت بر کار کارگزاران تأکید می‌کند و می‌فرماید: نظارت بر کار کارگزاران را در دستور کار خویش و از مهمترین کارها قرار دهید (نهج البلاغه، ترجمه جعفری:

1- Kelman

2- Korhonen

(۴۵۲-۴۵۳).

امام مسئولیت و منصب دولتی را امانتی از جانب خدا می دانند و می فرمایند. "مسئولیت یک حرفه نیست، بلکه امانتی است از جانب خدا" (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۳۷۵) و در امتداد همین طرز تلقی است که پاسخگویی مسئولان در مقابل پروردگار متعال مورد تأکید قرار می گیرد. این پاسخگویی باید به تمام ارکان جامعه تسری یابد؛ به گونه ای که تمام افراد جامعه، خود را در مقابل خداوند مسئول بدانند و در محضر او و برای رضای او فعالیت کنند. این چنین تعهدی به مسئولیت، پیشرفت و تعالی را محقق خواهد کرد.

ح) پیشرفت و تعالی به رعایت اصل اعتدال موقوف است. حضرت در تمامی کارها مردم را به اعتدال دعوت می فرمایند و کندروی و تندروی را ناپسند می شمارند (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۳۱). در وصف مالک چنین آمده است: مالک اشتر در موقعیت لزوم سرعت، هرگز سستی نکند و آنجا که تأمل و درنگ بهتر است، هرگز شتابزده نیست (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۳۸۳). تجربیات کشورهای در حال توسعه نیز بیانگر این است که شتاب زدگی یا کندروی، همواره باعث انحطاط مسیر پیشرفت و تعالی می شود (راموس، ۱۹۷۴: ۲۳-۸).

خ) حاکمیت اخلاق بر رفتار حکومت و تعهد به وعده ها پس از رسیدن به قدرت، مردم را امیدوار ساخته، اعتماد آنها را افزایش می دهد. دشمنی بزرگی است نزد خدا که چیزی را که می گویند به عمل در نیاورید (صف / ۳). مبادا به مردم وعده ای دهی و برخلاف آن عمل کنی (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۶۱). عدم تغییر در راه راستینی که انتخاب می شود و پایبندی به اصول فرهنگی، مذهبی، اجتماعی از وظایف کارگزاران برای اداره کشور در جهت دستیابی به پیشرفت و تعالی است. وفاداری حاکم موجب دلگرمی پیروان به حقانیت و درستی رهبران و در نتیجه همکاری عملی آنان در راه پیشرفت است.

د) سوء تدبیر، مانع تحقق اهداف حکومت اسلامی و پیشرفت و تعالی است. حکومت، مدیریت است (غررالحکم، ۱۳۸۱: ۸). نهج البلاغه کتاب تدبیر و خردورزی است. سوء تدبیر به آشفتگی کارها می انجامد؛ چنانکه امام در خطبه ۹۷ برای حکمرانی بنی امیه پیش بینی کرده اند؛ سوء مدیریت آنها کار را به جایی خواهد رساند که همه مردم بگریزند، عده ای بر دینشان و عده ای بر دنیایشان (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۱۳۴). برای رسیدن به پیشرفت، مدیریت منابع و روشها، گامی اساسی

است (تی‌سای و چو^۱، ۲۰۰۹: ۴۴-۵۸)؛ گامی که طی آن تلاش می‌شود همه منابع موجود به بهترین سطح بهره‌وری برسد.

ذ) همه باید در برابر قانون برابر باشند. در مکتب علوی، همه از حقوق برابر برخوردارند و در برابر قانون، حزب، گروه، طبقه، لباس و ثروت نمی‌تواند موجب تبعیض و برتری فردی بر فرد دیگر شود. از امام خطاب به مالک چنین روایت شده است: پرهیز از مقدم داشتن خود در کاری که مردم در آن مساویند (نهج‌البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۶۱). در جامعه‌ای که قانون فقط درباره ضعیفان و بی‌پناهان اجرا می‌شود و ثروتمندان، متنفذان و نخبگان از آن مستثنی باشند، پیشرفت و تعالی تحقق‌یافتنی نیست. "ای مردم! من یکی از شمایم؛ با هر یک از شما در حق و وظیفه برابرم، همانا در عدل گشایشی است و آن که عدل بر او سخت باشد ستم را سخت‌تر یابد" (نهج‌البلاغه، ترجمه آیتی: ۶۱).

ر) نیرنگ‌بازی و سیاست‌زدگی مانع پیشرفت و تعالی است؛ هرچند دیرزمانی است نیرنگ و فریب‌چنان با سیاست و حکمرانی به هم آمیخته است که تصور جدایی آن دو و حتی موفقیت سیاست بدون نیرنگ، دشوار به نظر می‌رسد. امام در طی حکومت خود، در هیچ وضعیتی حاضر نشد از شیوه‌های غیراخلاقی و غیرانسانی بهره‌گیری. امام، اهتمام به مکر و حيله را از سوی حاکم، حتی اگر موجب دوام حکومت شود از حماقت و بی‌عقلی او می‌داند و برآنند که حاکمی که مکر و حيله یا تکبر کند از بی‌عقلی و حماقت خود در حکومتش پرده برمی‌دارد (قزوینی، ۱۳۷۱: ۵۱).

ز) شایسته‌سالاری در انتصابات حکومتی برای رسیدن به پیشرفت و تعالی ضروری است. مهمتر اینکه دلیل برگشتن دولتها چهار چیز است: ۱- ضایع گذاشتن اصول ۲- تمسک به فروع ۳- مقدم داشتن مردمان پست و ناقابل ۴- مؤخر داشتن مردمان والا و قابل (غررالحکم، ۱۳۸۱: ۳۷۶). در واقع شایسته‌سالاری مقدمه پیشرفت سیاسی است. در فضای سیاسی منحرف، شایستگان که توانایی اجرای کارها را دارند از کرسی‌های حکومتی به دور می‌مانند و جای آنها را افراد نالایق پر خواهند کرد (پورعزت، ۱۳۸۹: ۱۹۲-۱۸۵)؛ ضمن اینکه حاکمیت بیخردان با بیکار کردن پارسایان مترادف است و این چنین سیرتی به جنگ با پارسایان و یاری کردن فاسقان منجر خواهد شد (نهج‌البلاغه، ترجمه جعفری: ۲۲) و فقرای جامعه را در معرض هلاکت قرار خواهد داد (غررالحکم، ۱۳۸۱: ۳۷۷).

ژ) مشروعیت نظام و اعتماد مردم به حکمرانان برای پیشرفت و تعالی ضروری است. شایسته
سالاری به اعتماد مردم می‌افزاید و مشروعیت نظام را افزایش می‌دهد. به هر حال، رسیدن به
پیشرفت در گرو آن است که حکومت در نقش راهبر پیشرفت از دیدگاه مردم مشروع باشد
(تالیس^۱، ۱۹۷۳: ۱۱۱).

س) حاکمیت گفتمان و پرهیز از خشونت از جمله راهبردهای دستیابی به پیشرفت است. امام از
جنگ و خونریزی بیزار بود و خونریزی به ناحق را از عوامل زوال حکومت می‌دانست (نهج‌البلاغه،
نامه ۵۳). بنابراین هرگاه امکان حل مسالمت آمیز بحران وجود دارد باید از خشونت، جنگ و
خونریزی پرهیز کرد. حتی گاهی که یاران امام (ع) در برابر مخالفان حکومت یا توهین‌کنندگان به
حضرت به شمشیر دست بردند، امام آنها را از خشونت منع می‌کرد؛ چنانکه در نامه‌ای از ایشان
خطاب به زیاد ابن ابیه (حاکم فارس و شهرهای تابع) چنین آمده است: کار به عدالت کن و از ستم
و بیداد پرهیز که ستم، مردم را به آوارگی وادارد و بیدادگری، شمشیر را به میان آرد (نهج‌البلاغه،
ترجمه جعفری: ۵۷۵-۵۷۴). بنابراین، باید برای متقاعد سازی و جلب مشارکت فعال مردم از راه
گفتگو و مباحثه تلاش شود (علیخانی، ۱۳۸۱: ۳۶).

ش) فرهنگ نقدپذیری، راهی فراروی پیشرفت است. مرا به نیک‌خواهی و اندرزه‌های خود
یاری دهید؛ اندرزهایی پیراسته از فریب و ریا (نهج‌البلاغه، ترجمه آیتی، ۲۷۵). پیشرفت، فرایندی
پیچیده است که در تعامل بین دولت و مردم شکل می‌گیرد. بنابراین، مراوده با مردم با بهره‌گیری از
انتقادات آنان موجب هدایت بهتر منابع توسعه می‌شود.

ص) پرهیز از فرد محوری و اهتمام به کار گروهی برای رسیدن به پیشرفت و تعالی ضرورت
دارد. پیشرفت سیاسی، مشروط به پرهیز از استبداد و خود محوری است (پورعزت، ۱۳۸۹: ۱۹۲-
۱۸۵). صرف حاکم بودن، دلیلی بر صحت گفته‌ها نخواهد بود. شورا همواره مورد احترام امام بود
(نهج‌البلاغه، ترجمه جعفری: ۸-۴۴۷)؛ ضمن اینکه در اسلام، همواره تصمیمات گروهی بر
تصمیمات فردی برتری دارد.

ض) برخورد با سهل‌انگاران و متخلفان لازمه رسیدن به پیشرفت سیاسی است. در واقع رشد و
پیشرفت جامعه به حفظ سلامت نظام سیاسی جامعه منوط است (پورعزت، ۱۳۸۹: ۱۵۳) و در جهت
حفظ این مهم به کوچکترین تخلفی در سامانه اداری نباید با دیده اغماض نگرست. در سامانه

فاسد، اهداف توسعه محقق نخواهد شد.

ط) حاکم باید مردم را از کارها آگاه سازد (نهج البلاغه، نامه ۵۳)؛ زیرا این حق مردم است که در جریان تمام کارهای مملکتی قرار گیرند. مردم به عنوان پایه‌های اصلی حکومت، همواره حق دارند که در جریان همه مسائل کشور قرار گیرند. رعایت اصول اخلاقی حکومتداری، شفاف‌سازی و پرهیز از استبداد از لوازم پیشرفت و تعالی به شمار می‌رود (موریتو^۱، ۲۰۰۰: ۴۹-۴۷).
 ظ) مشاوره با متخصصان و دانشمندان در کارها، روند پیشرفت را تسریع و تصحیح می‌کند. در نامه ۵۳ خطاب به مالک چنین آمده است: مالک با دانشمندان بسیار به بررسی پرداز و با فرزندان بسیار به گفتگوی علمی بنشین (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۴۹). پیشرفت فراگردی راهبردی، چندوجهی و پیچیده است و برای فایق آمدن بر این پیچیدگیها، جلب همکاری متخصصان و خبرگان زمینه‌های گوناگون، ضروری است (خورخسن^۲، ۲۰۰۴: ۶۰-۳۷).

ع) جلوگیری از ویژه‌خواری، لازمه تحقق پیشرفت و تعالی است. در مکتب علوی برتری منافع عده‌ای خاص بر عموم ملت، تقبیح شده و نکوهیده است (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۴۶)؛ زیرا ویژه‌خواری مانعی بزرگ در مسیر پیشرفت و تعالی است (پارتو^۳، ۱۹۹۱: ۸۵-۳۴).

جدول شماره ۱، عوامل پیشرفت سیاسی - اداری علوی را در قالب الگوی سه شاخگی، به سه شاخه رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای دسته‌بندی کرده است.

جدول ۱: تطبیق عوامل پیشرفت اداری - سیاسی استخراج شده از دیدگاه امام علی(ع) با الگوی سه شاخگی با استناد به منابع

نوع عامل	شاخص	نوع شاخص	استناد به منابع
ب ر ن ی ن ی ن ی	حاکمیت اصل نظم فردی	ایجابی	نهج البلاغه. نامه ۴۷، ترجمه جعفری: ۴۳۷
	رضایت توده مردم	ایجابی	نهج البلاغه. نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۶
	اصل سعه صدر	ایجابی	نهج البلاغه. نامه ۵۱، ترجمه جعفری: ۴۴۲
	امانت دانستن مسئولیت حکومتی	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵، ترجمه جعفری: ۳۷۵
	پرهیز از استبداد و ظلم فردی و بین فردی	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۶
	تقویت روحیه خودنظارتی	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۴-۵
	نگرش به پست و مقام به مثابه امانت و تعهد الهی	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵، ترجمه جعفری: ۳۷۵
	عمل به وعده‌ها	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۶۱
	عدالت فردی	ایجابی	غررالحکم، ۱۳۸۱، ۷۴۱: ۵۲

- 1- Morito
- 2- Jørgensen
- 3- Pareto

ادامه جدول ۱: تطبیق عوامل پیشرفت اداری - سیاسی استخراج شده از دیدگاه امام علی(ع) با الگوی سه شاخگی با استناد به منابع

عوامل ساختاری	نظام شایسته سالاری در انتصابات حکومتی	ایجابی	غررالحکم، ۱۳۸۱: ۳۷۶؛ نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۲۲
	وقت شناسی سیاسی	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۵، ترجمه آیتی: ۲۲
	عدالت ساختاری	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۱۵، ترجمه آیتی: ۶۱
	انطباق پست و شرایط احراز آن	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۳-۴۵۲؛ ۵-۴۴۴
	حاکمیت انضباط	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۴۷، ترجمه جعفری: ۴۳۷
	ارتباط دو جانبه مسئولان و مردم	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۲۱۵، ترجمه جعفری: ۳۴۰
	اصل نظارت و پاسخگویی	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۸
	اصل سلسله مراتب	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۵
	حاکمیت گفتمان و پرهیز از خشونت	سلبی	نهج البلاغه، حکمت ۴۴۶، ترجمه جعفری: ۵-۵۷۴
	پرهیز از استبداد و ظلم ساختاری	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۶
	اصل مشروعیت نظام	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳
	رایزنی با متخصصان و دانشمندان در تمام مراحل پیشرفت	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۹
	لزوم طرح ریزی برنامه راهبردی	ایجابی	غررالحکم، ۱۳۸۱: ۳-۷۰۲
	برخورد با سهل انگاران و متخلفان	سلبی	پورعزت، ۱۳۸۹: ۱۵۳
	ضرورت آگاه سازی مردم	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳
	پرهیز از ویژه خواری	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۶
	پرهیز از نیرنگ در سیاست	سلبی	قزوینی، ۱۳۷۱: ۵۱
	سامانه اطلاعاتی هدفمند	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳
	اصل نظارت و پاسخگویی	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۵۳
	اصل انعطاف پذیری در کارها	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۴۶، ترجمه جعفری: ۴۳۷
بسیج منابع	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۹	
عوامل زمینه‌ای	همکاری بین تمامی اقشار جامعه	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳
	ظلم ستیزی	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۶
	فرهنگ نقدپذیری	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۱۱۷، ترجمه آیتی، ۲۷۵
	پرهیز از فرد محوری و نیاز به کار گروهی	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۸-۴۴۷
	توسعه مشارکت اجتماعی	ایجابی	المحمودی، ۱۹۶۸: ۸-۳۹۰
	عدالت زمینه‌ای	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۱۵، ترجمه آیتی: ۶۱
	پایبندی به اصول اسلامی	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۴
	میانه روی در کارها	ایجابی	نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۳۱
	برابری در مقابل قانون	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۶۱
	پذیرش فرهنگ انعطاف پذیری و گشادگی در برابر تغییر	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۴۶، ترجمه جعفری: ۴۳۷

۲- ابعاد پیشرفت اقتصادی پایدار در پرتو بیانات امام علی (ع)

مهمترین ابعاد پیشرفت اقتصادی از دیدگاه امام علی (ع) را می‌توان به شرح زیر فهرست کرد:

الف) هرچند دنیا محل گذر است و نسبت به سرای آخرت، بی‌ارزش شمرده می‌شود، باید حداقل رفاه مردم در آن تأمین شود. در نهج‌البلاغه دو نوع تعبیر از دنیا ملاحظه می‌شود: ۱- تعابیری که بر بی‌ارزشی و بی‌اعتباری مال دنیا تأکید دارد نظیر اینکه ای دنیا از من دور شو، آیا برای من خودنمایی می‌کنی، تو را سه طلاقه کرده‌ام تا دیگر در آن بازگشتی نباشد (نهج‌البلاغه، حکمت ۷۴، ترجمه آیتی: ۸۲۹). ۲- در تعابیر دیگری که دنیا مدح و ستایش شده در عین حال توجه به آخرت نیز مورد عنایت بوده است؛ به عبارت دیگر دنیا مزرعه آخرت تلقی شده است (نهج‌البلاغه، ترجمه آیتی: ۸۵۹). در این طرز تلقی، دنیا محل رشد و کسب بلوغ است. امام هرگز با دنیا و مواهب آن مخالف نیست و در نامه ۲۷ خطاب به محمد بن ابوبکر هنگام سپردن ولایت مصر به وی می‌فرماید: پرهیزگاران هم در این دنیای زودگذر سود بردند و هم در آخرت؛ آنها با مردم دنیا در کارهای دنیوی شراکت جستند، ولی مردم دنیا با ایشان در کارهای اخروی شراکت نکردند (نهج‌البلاغه، ترجمه آیتی: ۶۴۳). گویا در این نامه، وضعیت مطلوب جامعه اسلامی وصف شده است؛ جامعه‌ای مرفه که افراد آن باید از لذت‌های حلال دنیا بهره‌مند باشند تا حدی که آنها را کفایت کند (بختیاری، ۱۳۸۰: ۹۱-۱۱۵) ضمن اینکه در این باره در سوره اعراف، آیه ۳۲ چنین آمده است که چه کسی زینتی را که خدا برای بندگانش پدید آورده و خوردنیهای پاکیزه را حرام کرده است.

ب) فقر مانعی بزرگ در راه رسیدن به پیشرفت و تعالی است. کنترل میزان فقر و تلاش برای ریشه کن کردن آن از ملزومات دستیابی به پیشرفت و تعالی است (دوور^۱، ۲۰۱۱: ۷۸۳-۷۷۹). اگر در جامعه فقیر و نیازمند وجود دارد به دلیل این است که از مواهب الهی به شکل مطلوب استفاده نشده است و یا ثروتمندان شکمباره از متاع دنیا بیش از نیاز بهره برده‌اند. شایسته نیست در جامعه اسلامی کسی دچار فقر و فلاکت شود. در واقع وجود فقر در جامعه، ننگ حکومت و ننگ کسانی است که به گونه‌ای از وضع موجود حمایت می‌کنند و یا با آن کنار می‌آیند (پورعزت، ۱۳۸۹: ۱۷۴-۱۶۵). امام به فرزند خود محمد بن حنفیه سفارش می‌فرماید: ای فرزند من از فقر بر تو هراسناکم؛ از فقر به خدا پناه ببر که همانا فقر، دین انسان را ناقص، و عقل را سرگردان می‌کند و

برانگیزاننده خشم خدا و خشم بندگان خداست. از امام نقل شده است که "هرکس به فقر مبتلا شود به چهار خصلت گرفتار شود: ضعف یقین، نقصان عقل، سستی دین و کم حیایی" (شعیری، ۱۳۶۳: ۱۶۳).

پ) کار و تلاش، سرمایه توسعه است. یکی از اساسی‌ترین عوامل پیشرفت، عامل انسانی یا کار است که در سطوح گوناگون به تولید کالا و خدمات مورد نیاز جامعه کمک می‌کند (لانستجن و شانن‌بوم^۱، ۲۰۰۳: ۵۴-۲۲۳). حضرت علی علیه‌السلام به کار و فعالیت انسانی توجه زیادی مبذول و همواره در طول حیاتشان به فعالیتهای تولیدی اشتغال داشتند. عبدالواحد بن محمد تیمی در تفسیر این کلام امام که «أَفَّةُ الْعَمَلِ الْبِطَالَةِ»؛ یعنی "آفت عمل، بطالت است"، می‌گوید که بطالت یعنی بیکار بودن و مراد این است که آفت عمل، عادت کردن به بطالت و بیکاری است (بختیاری، ۱۳۸۰: ۱۱۰). امام در حالی که خلیفه مسلمانان بود و بیت المال را در اختیار داشت، همواره کار می‌کرد و نه تنها با دستمزد کار خود گذران می‌کرد، بلکه گرسنگان را نیز سیر می‌کرد. نمونه‌های متعددی در سیره عملی آن حضرت می‌توان مشاهده کرد؛ از جمله نقل شده است که ایشان برای سرکشی به مزرعه‌ای می‌روند و پس از سؤال و جواب در مورد وضعیت مزرعه به نقل یکی از کارگران، امام کلنگ را از زمین برداشته، شخصا داخل قناتی شدند که آبش بند آمده بود. آن گاه آن قدر به کار و تلاش ادامه دادند که قنات احیا، و آب آن جاری شد. امام پس از مشاهده آب، مرکب و قلم خواستند و قنات را وقف فقرای مدینه نمودند (امین عاملی، ۱۴۰۶: ۴۳۴). در مکتب علوی کار برای به دست آوردن روزی حلال مقدس انگاشته شده است.

ت) حکومت اسلامی موظف به تأمین افراد جامعه در جهت دستیابی به پیشرفت و تعالی است. وظیفه حکومت، کاهش مشقت‌های مردم و بهره‌مند کردن آنها از وضع اقتصادی بهتر و رفاه نسبی است. اهمیت توجه جدی به فقیران و فرودستان، حق مردم بر رهبر اسلامی است (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۵۷). اگر فرد یا گروهی از مردم از تصمیمات و یا خطی‌مشی‌های دولت دچار خسران و زحمت شود، وظیفه حکومت جبران خسارت است. حکومت باید برای خروج از بحران و پشت سر گذاردن دوره‌های رکود و تورم و اصلاح کارهای اقتصادی، برنامه‌ریزی و تدبیر کند. وظیفه حکومت اسلامی، عمران و آبادی سرزمینهای اسلامی است. با این حال، اگر فردی به

دلایلی، موفق به غلبه بر مشکلات خود نشود و دچار فقر گردد از وظایف دولت اسلامی است که نیازهای اساسی او را تأمین کند. خداوند حکام را به دلیل کوچکترین سهل انگاری درباره اقرار فقیر، مورد بازخواست قرار می‌دهد (پورعزت، ۱۳۸۹: ۱۷۴-۱۶۵).

ث) وظیفه حکومت اسلامی است که نیاز بازنشستگان را برآورد. شیخ حرعاملی، روایتی از امام علی علیه السلام نقل می‌کند حاکی از اینکه امام بر پیرمردی در مانده که گدایی می‌کرد گذشت. امیرالمؤمنین پرسید: این چه وضعی است؟ پاسخ داده شد: شخصی است نصرانی. امام فرمود: تا وقتی جوان بود از او کار کشیدید، اینک که پیر و درمانده شده، طردش کرده‌اید؛ مخارج او را از بیت‌المال پردازید (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۲۵). در واقع ارج نهادن به تلاشهای گذشتگان، حرمت حاضران و امید آیندگان را در پی خواهد داشت و امید آیندگان، زمینه‌ساز پیشرفت و تعالی است (لاستجن و شانن بوم، ۲۰۰۳: ۶۷-۲۵۶).

ج) توسعه زیرساختها بر عهده حکومت است. در روایتی از قول امام به یکی از کارگزاران حکومتی آمده است که: گروهی از حوزه مأموریت تو نزد من آمدند و چنین اظهار کردند که اگر نهر متروک و غیر قابل استفاده آنها لایروبی و حفاری شود، شهرهای آنها آباد و بر ادای خراج توانمند و در نتیجه درآمد مسلمین افزوده می‌شود و از من درخواست کردند، برای تو نامه‌ای بنگارم که در چنین کاری آنها را جمع کنی و نیروی آنها را در حفر و عمران نهر و تأمین هزینه آن به کارگیری. من خواست آنها را به شما ارجاع می‌دهم و اگر دست به کار عمران نهر شوی و وضعیت مالی آنها تقویت شود از نظر من بهتر است تا اینکه در ضعف درآمد مالی باقی بمانند (المحمودی، ۱۹۶۸: ۳۹۵). کارهای زیرساختی نیازمند سرمایه گذارهای سنگین مالی است که معمولاً از عهده بخش خصوصی بر نمی‌آید. ساخت ملزومات زیر بنایی کشور در جهت دسیایی به پیشرفت و تعالی از جمله وظایف حکومت اسلامی است. زیرساختها باید در جهت تأمین امنیت، رفاه مسلمانان و آبادانی کشور توسعه یابد (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۵۳).

چ) استفاده صحیح و معقول از بیت‌المال لازمه پیشرفت و تعالی است. بیت‌المال نه مال من است و نه مال تو. در استفاده از آن، حق را بر باطل برتری ده (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۳۰) سرمایه بیت‌المال باید صرف اقداماتی شود که منافعش، تمام مردم و یا حداقل طیف وسیعی از مردم را در برگیرد (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۴۶). بیت‌المال به عنوان اندوخته مملکت، باید در راه عمران و آبادانی کشور صرف شود.

ح) اهتمام به آبادانی زمین از طریق دریافت عادلانه مالیات میسر است. امام یکی از مهمترین وظایف حاکم مسلمانان را آبادانی و پیشرفت همه جانبه می‌داند (غررالحکم، ۱۳۸۱: ۵۳۷) و خطاب به مالک چنین می‌فرمایند: باید تلاش تو در آبادانی زمین بیشتر از گردآوری خراج باشد که خراج جز به آبادانی فراهم نمی‌گردد و آن کس که بخواهد خراج را بدون آبادانی مزارع به دست آورد، شهرها را خراب و بندگان خدا را نابود می‌کند و حکومتش جز اندک مدتی دوام نیاورد (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۵۳).

مالیات به عنوان یکی از اصلی‌ترین درآمدهای دولت (کامینال^۱، ۱۹۹۷: ۳۵۳-۳۵۱)، نقش مؤثری در تأمین مالی طرحهای توسعه دارد. اما نباید مقدار یا شیوه جمع‌آوری آن، موجب ملال در بین توده مردم موجب شود (آیدت و یسنس^۲، ۲۰۰۹: ۵-۱۶۰). در همین راستا امام خطاب به مالک چنین می‌فرماید: "اگر مردم شکایت کردند از سنگینی مالیات یا آفت زدگی یا خشک شدن آب چشمه‌ها یا کمی باران یا خراب شدن زمین در سیلاب‌ها یا خشکسالی در گرفتن مالیات به میزانی تخفیف ده تا امورشان سامان گیرد و هرگز تخفیف دادن در خراج تو را نگران نسازد؛ زیرا آن اندوخته‌ای است که در آبادانی شهرهای تو و آراستن ولایتهای تو نقش دارد و رعیت تو را می‌ستاید و تو از گسترش عدالت میان مردم خشنود خواهی شد و به افزایش قوت آنان تکیه خواهی کرد. آن گاه اگر در آینده، کاری پیش آید و به عهده آنها بگذاری، با شادمانی خواهند پذیرفت؛ زیرا عمران و آبادانی، قدرت تحمل مردم را زیاد می‌کند (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۵۴-۴۵۳).

خ) امام علی (ع) از اشرافیت و زندگی تجملی بیزار است و در جامعه اسلامی، که افرادی فقیر دارد، ساده زیستی را از جمله وظایف حاکمان اسلامی می‌داند (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۳۷۳، ۴۳۲ و ۴۸۲). این امر موجب می‌شود حاکمان از چگونگی زندگی فقیرترین افراد جامعه آگاهی یابند و در پی برطرف کردن آن برآیند. از سوی دیگر، این امر اعتماد عمومی پیروان را به رهبر سبب می‌شود.

د) پرداخت حقوق کافی به کارگزاران از وظایف رهبر اسلامی است (نهج البلاغه، نامه ۵۳؛ نامه ۲۶). این کار ضمن اینکه فساد اداری را به حداقل ممکن می‌رساند، زمینه‌ساز ترقی و پیشرفت فردی کارکنان می‌شود و انگیزه کار را در آنها را افزایش خواهد داد.

جدول شماره ۲، عوامل پیشرفت اقتصادی علوی را در قالب الگوی سه شاخگی، به سه شاخه رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای دسته‌بندی کرده است.

جدول ۲: تطبیق عوامل پیشرفت اقتصادی استخراج شده از دیدگاه امام علی(ع) با الگوی سه شاخگی با استناد به منابع

نوع عامل	شاخص	نوع شاخص	استناد به منابع	
رفتاری	نگاه به کار به مثابه یکی از مصداقهای عمل صالح	ایجابی	امین عاملی، ۱۴۰۶: ۴۳۴	
	مقدس انگاشتن روزی حلال	ایجابی	امین عاملی، ۱۴۰۶: ۴۳۵	
	بیزاری از اشرافیت و زندگی تجملی	سلبی	نامه ۴۵: ۴۳۲؛ نامه ۷۱: ۴۸۲	
	داشتن نیت قرب الهی در کار	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۴	
ساختاری	تأمین افراد جامعه در دوره بازنشستگی	ایجابی	حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۲۵	
	آسان سازی تجارت بر موازین عدل و جلب تجار و بازرگانان به شهرهای مسلمانان	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۵۵	
	تأمین افراد ناتوان جامعه	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۳۴، ترجمه جعفری: ۵۷	
	احترام به حق مالکیت خصوصی	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۳	
	جلوگیری از احتکار و افزایش قیمت‌ها و مجازات محتکران	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۵۵	
	بهره‌برداری از منابع خدادادی در جهت دستیابی به منافع عامه	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۵۳	
	حساسیت و جدیت در آمایش سرزمین	ایجابی	غرالحکم، ۱۳۸۱: ۵۳۷	
	مقابله با رکود و بحرانهای اقتصادی و رفع بی‌ثباتی‌های اقتصادی و مالی	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۵۵	
	پرداخت حقوق کافی به کارگزاران	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳؛ نامه ۲۶	
	ساخت و توسعه ملزومات زیربنایی کشور	ایجابی	المحمودی، ۱۹۶۸: ۳۹۵	
	دریافت مالیات عادلانه برای عمران و آبادانی	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۵۳	
	استفاده صحیح و معقول از بیت‌المال	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۴۳، ترجمه جعفری: ۴۳۰	
	توجه به آبادانی زمین‌ها و شهرها	ایجابی	غرالحکم، ۱۳۸۱: ۵۳۷	
	جلوگیری از سوء استفاده‌های مالی ناشی از رانت‌خواری و مجازات رانت‌خواران	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۵۵	
	زمینه‌ای	درک منطق نگاه اسلامی به دنیا و مسائل دنیوی	ایجابی	نهج البلاغه، حکمت ۷۴، ترجمه آیتی: ۸۲۹ و نهج البلاغه، حکمت ۱۲۶، ترجمه آیتی: ۸۵۹
		بازنمایی کار و تلاش به مثابه اقدام ارزشی و مذهبی	ایجابی	امین عاملی، ۱۴۰۶: ۴۳۴
ساده زیستی		ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۳، ترجمه جعفری: ۳۷۳	
نکوهش فقر		سلبی	شعیری، ۱۳۶۳: ۱۶۳	
اصل آزادی انتخاب		ایجابی	نهج البلاغه، حکمت ۷، ترجمه جعفری: ۵۰۲	
رویکرد خردمندانه به مسئله قضا و قدر		ایجابی	نهج البلاغه، حکمت ۷، ترجمه جعفری: ۵۰۲	

۳- ابعاد پیشرفت و تعالی انسانی - اجتماعی در پرتو بیانات امام علی (ع)

تغییرات اجتماعی، معمولاً با هدف بهبود وضع زندگی انسان واقع می‌شود؛ با این حال، گاهی خود انسان فراموش می‌شود! انسان را باید به منزله کانون طرح‌های پیشرفت و بهبود در نظر گرفت و همواره این فکر را سرلوحه برنامه‌های تغییر، مد نظر قرار داد که ابتدا باید انسانها را تغییر داد تا آنها خودشان بتوانند موقعیت زندگی خود را بهبود بخشند. صرف نظر از رشد، همه انواع تغییر به گونه‌ای با ارزشهای انسانی و اجتماعی ارتباط دارد و جهت و چگونگی حرکت یا تغییر با همین ارزشها تعیین می‌شود. میزان تفاوت و تنوع این ارزشها به حدی است که دستیابی به یک راه حل عمومی یا تنظیم برنامه‌های کلی برای دستیابی به پیشرفت را دشوار می‌سازد. بنابراین هر کشور و هر جامعه باید فراخور دیدگاه‌ها، نیازها و ارزشهای خود، الگوی خاصی را برای پیشرفت مد نظر قرار دهد. مهمترین ابعاد پیشرفت و تعالی انسانی - اجتماعی از دیدگاه امام علی علیه‌السلام را می‌توان به شرح زیر فهرست کرد:

الف) انسان را باید به مثابه محور پیشرفت در نظر آورد. در رویکردهای ماتریالیستی، چنین فرض می‌شود که فقط استعدادها، مادی، مسیر حرکت و فعالیت انسان را شکل می‌دهد و بنیان فلسفی اصالت فرد نیز از همین دیدگاه شکل می‌گیرد در حالی که در نهج‌البلاغه انسان با ویژگیهای چند بعدی در نظر گرفته، و همزمان به ابعاد مادی و معنوی او توجه شده است. انسان آرمانی در فرهنگ نهج‌البلاغه، نماینده و ولی خدا است (نهج‌البلاغه، خطبه ۲).

در مکتب علوی، نگاه ابزارگونه به انسان مردود، و همواره تعادل بین فعالیت‌های تولیدی، عبادی و استراحت، در نظر گرفته شده است. مؤمن باید شبانه روز خود را به سه قسمت تقسیم کند: زمانی برای نیایش و عبادت پروردگار، زمانی برای تأمین هزینه زندگی و زمانی برای واداشتن نفس به استفاده از لذتهای حلال (نهج‌البلاغه، ترجمه جعفری: ۵۶۰).

ب) سرمایه‌دانشی و انسانی از جمله مهمترین سرمایه‌های توسعه است. علم و دانش از دیدگاه امام، سرمایه‌ای بس ارزشمند تلقی می‌شود. از امام خطاب به کمیل چنین روایت شده است: "دانش بهتر از مال است؛ زیرا علم نگهبان توست و مال را تو باید نگهبان باشی. مال با بخشش کاستی پذیرد، اما علم با بخشش فزونی گیرد و مقام و شخصیتی که با مال به دست آمده با نابودی نابود گردد. ای کمیل ثروت اندوزان بی تقوا مرده‌اند؛ گرچه به ظاهر زنده‌اند، اما دانشمندان تا دنیا برقرار است زنده‌اند. بدنهایشان گرچه در زمین پنهان است، یاد آنان همواره در دلها زنده است"

(نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۵۱۶). تأکید نهج البلاغه بر آموزش به اندازه‌ای شگفت‌انگیز است که انسان امروز را متحیر می‌سازد. ایشان در وضعیت آن روز جامعه عربستان، که به تعبیری جامعه بدوی و بی‌سواد بود، کسب آموزش و سواد را به عنوان حق برای عموم مردم اعلام می‌کنند (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۵۷). به نظر می‌رسد مهمترین عامل در دستیابی به تعالی انسانی، آموزش باشد (لیتل و گرین^۱، ۲۰۰۹: ۱۷۴-۱۶۶). بنابراین تعلیم و تربیت یکی از وظایف مهم حاکمیت است. امام یکی از اهداف حکومت خود را اصلاح و آموزش مردم می‌داند و این آموزشها در زمینه‌های گوناگون باید با حسن خلق همراه باشد تا اثربخش باشد (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۳۹۶).

ج) آزادی انتخاب و رویکرد خردمندانه به مسئله قضا و قدر برای پیشرفت و تعالی ضروری است. یکی از مسایل عمده مؤثر بر پیشرفت، آزادی انتخاب است تا جایی که برخی پیشرفت اقتصادی را فراگرد گسترش آزادیهای انسان می‌دانند. از این رو، بحث جبر و اختیار و اعتقاد به قضا و قدر ممکن است نقش مهمی در پیشرفت داشته باشد. عده‌ای از دانش‌پژوهان علت عمده عقب‌ماندگی مسلمانان را اعتقاد به قضا و قدر جبری می‌دانند و این گونه نتیجه گرفته‌اند که داشتن چنین اعتقادی، آزادی و اختیار را از انسان سلب می‌کند. در این طرز تفکر، تلاش و کوشش، بی‌ثمر و بی‌اثر دانسته شده است و همه کارها به گونه‌ای به اراده و مشیت حضرت حق مستند می‌شود. اگر فقیر است فقر را از ناحیه خدا می‌داند و اگر بیکار است تن به مذلت داده، دلیلی برای جستجو کردن و پیدا نمودن کار نمی‌بیند؛ زیرا معتقد است که خدا چنین خواسته است. به این ترتیب، انسان به منزله عامل اصلی پیشرفت از حرکت باز می‌ایستد و موتور توسعه متوقف می‌شود. امام قضا و قدر را پیچیده می‌داند و درک آن را مشکل می‌شمارند به طوری که به مردی شامی که از ایشان سؤال می‌کند: "آیا رفتن ما به شام به قضا و قدر الهی مربوط است؟" پاسخ می‌دهند که "وای بر تو! اگر چنین بود پاداش و کیفر، بشارت و تهدید الهی، بیهوده بود!" (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۵۰۲). در فلسفه اسلامی، هر که به تقدیر الهی معتقد است، هرگز از پیشامدهای ناگوار نمی‌هراسد؛ بلکه با اعتقاد به اینکه نیروهای طلب و اراده در جهان کارسازند و این حوادث جزئی از تدابیر مبتنی بر حکمت الهی است، هرگز از کار و زندگی دلسرد نمی‌شود (بختیاری، ۱۳۸۰: ۱۱۵-۹۱).

د) برای دستیابی به پیشرفت و تعالی، رویکرد آینده پژوهانه ضرورت دارد. فراگرد پیشرفت، پیچیده است که باید در ورای نسلها و عصرها دنبال شود (پورعزت، ۱۳۸۹: ۱۷۴-۱۶۵). همواره مسائل راهبردی و کلان کشور را باید در بعد زمان ملاحظه کرد؛ زیرا اهداف راهبردی چون پیشرفت و تعالی در قالب برنامه‌های بلندمدت از حال تا آینده دور، برنامه‌ریزی می‌شود (کان، ۱۹۹۴: ۱۰۴). امام پیروان خویش را به تفکر و تفحص در تاریخ دعوت می‌کند و گذشته را مملو از تجربه‌های ارزشمند برای رسیدن به آینده نیکو می‌دانند (نهج البلاغه، نامه ۳۱، خطبه ۴، ترجمه جعفری: ۲۱). البته در اینجا دو سطح از آینده نگری مد نظر است: اول، حفظ دارایی مادی برای فردای نزدیک به گونه‌ای که بتوان زندگی معقولی را برنامه‌ریزی کرد و دوم، حفظ دارایی معنوی از طریق انفاق به طوری که آخرت را دریابد.

جدول شماره ۳، عوامل پیشرفت و تعالی انسانی - اجتماعی مستخرج از بیانات امام را در قالب الگوی سه شاخگی، به سه شاخه رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای دسته‌بندی کرده است.

جدول ۳: تطبیق عوامل پیشرفت و تعالی انسانی - اجتماعی استخراج شده از دیدگاه امام علی علیه‌السلام با الگوی سه شاخگی با استناد به منابع

نوع عامل	شاخص	نوع شاخص	استناد به منابع
توسعه فردی اجتماعی	تعادل بین فعالیتهای گوناگون	ایجابی	نهج البلاغه، حکمت ۳۶۶، ترجمه جعفری: ۵۶۰
	عدم پیروی از نفس	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۴۴
	حسن خلق در آموزش	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۲۷، ترجمه جعفری: ۳۹۶
	تعلیم و تربیت فردی	ایجابی	نهج البلاغه، حکمت ۱۳۴، ترجمه جعفری: ۵۱۶ و نهج البلاغه، خطبه ۳۴، ترجمه جعفری: ۵۷
	احسان	ایجابی	غررالحکم، ۱۳۸۱: ۷۸۶
	تقوا	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۱۶، ترجمه جعفری: ۲۹
	امر به معروف	ایجابی	غررالحکم، ۱۳۸۱: ۱۹۹
	نهی از منکر	سلبی	غررالحکم، ۱۳۸۱: ۱۹۹
	پرهیز از خودپسندی	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴۶۱
	معرفت	ایجابی	نهج البلاغه، حکمت ۱۳۴، ترجمه جعفری: ۵۱۶
	توکل به خدا و اخلاص در کارها	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۱۴۶، ترجمه جعفری: ۲۰۸؛ خطبه ۳۱۴: ۱۹۵

ادامه جدول ۳: تطبیق عوامل پیشرفت و تعالی انسانی - اجتماعی استخراج شده از دیدگاه

امام علی علیه السلام با الگوی سه شاخگی با استناد به منابع

نوع عامل	شاخص	نوع شاخص	استناد به منابع
توسعه فرهنگی	کاربست سامانه آموزشی مناسب	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۲۷، ترجمه جعفری: ۳۹۶
	توسعه فرانسوی	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۳۱؛ نهج البلاغه، خطبه ۴، ترجمه جعفری: ۲۱
	نظام تشویق سازمانی	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۲۷، ترجمه جعفری: ۳۹۶
	توجه سازمانی به تعلیم و تربیت	ایجابی	نهج البلاغه، حکمت ۱۳۴، ترجمه جعفری: ۵۱۶ و نهج البلاغه، خطبه ۳۴، ترجمه جعفری: ۵۷
	تشویق فرهنگ امر به معروف در محیط سازمانی	ایجابی	غررالحکم، ۱۳۸۱: ۱۹۹
	تشویق فرهنگ نهی از منکر در محیط سازمانی	سلبی	غررالحکم، ۱۳۸۱: ۱۹۹
توسعه اجتماعی	در نظر گرفتن انسان به عنوان محور پیشرفت	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۲
	توجه به انسان به عنوان سرمایه انسانی	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۲
	تعلیم و تربیت دایمی	ایجابی	نهج البلاغه، حکمت ۱۳۴، ترجمه جعفری: ۵۱۶ و نهج البلاغه، خطبه ۳۴، ترجمه جعفری: ۵۷
	فرهنگ امر به معروف	ایجابی	غررالحکم، ۱۳۸۱: ۱۹۹
	فرهنگ نهی از منکر	سلبی	غررالحکم، ۱۳۸۱: ۱۹۹
	حاکمیت نظام تشویق	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۲۷، ترجمه جعفری: ۳۹۶
	حاکمیت اسلام در تمامی عرصه‌ها	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۱، ترجمه جعفری: ۸

۴ - محیط زیست در دیدگاه امام علی (ع)

در مکتب اسلام، اخلاق زیست محیطی، اخلاقی خدامحور است؛ زیرا برگرفته از جهان بینی توحیدی است که در آن، خدا، محور جهان، خالق و نگهدارنده آن است؛ بنابراین، مراقبت از محیط زیست، مراقبت از چیزهایی است که به خداوند متعلق است. در منابع دینی بویژه نهج البلاغه هر جا سخن از استفاده و برخورداری از مواهب طبیعی است به دنبال آن روش صحیح برخورد با زیست بومها و چگونگی استفاده از آنها بیان شده است. نکته‌های اخلاق زیست محیطی مانند توجه و اهتمام به آبادانی زمین و طبیعت (غررالحکم، ۱۳۸۱: ۵۳۷)، سفارش به حفظ حقوق کشاورزی و دامپروری (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۴۵۴-۴۵۳)، رعایت عدالت در رفتار با حیوانات و بچه‌های آنها، پرهیز از استفاده‌های بی حد و حصر و اجتناب از اذیت و آزار موجودات در سیره علوی (نهج البلاغه، ترجمه جعفری: ۳۹۵-۳۹۴)، بویژه در کتاب نهج البلاغه بازتاب گسترده‌ای دارد و

افزون بر آن، امام علی (ع) راهکارهای عینی حفاظت از محیط زیست را عرضه کرده است (رضایی، ۱۳۸۹: ۱۴۵).

جدول شماره ۴، عوامل زیست محیطی مؤثر بر پیشرفت و تعالی مستخرج از بیانات امام را در قالب الگوی سه شاخگی به سه شاخه رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای دسته‌بندی کرده است.

جدول ۴: تطبیق عوامل زیست محیطی مؤثر بر پیشرفت و تعالی از دیدگاه امام علی علیه السلام با الگوی

سه شاخگی با استناد به منابع

نوع عامل	شاخص	نوع شاخص	استناد به منابع
۹ ر ق ب ا ل	مراقبت از حیوانات	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۴
	رعایت عدالت در رفتار با حیوانات و نوزادان آنها	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۴-۵
	پرهیز از استفاده بی‌حد و حصر از طبیعت	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۴-۵
	اجتناب از اذیت و آزار موجودات	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۴
	پرهیز از جدایی افکندن میان حیوانات و نوزادانشان	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۴-۵
	اطعام کردن حیوانات	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۵
۹ ر ق ب ا ل	اهتمام به آبادانی طبیعت	ایجابی	غررالحکم، ۱۳۸۱: ۵۳۷
	ساختار هدفمند برای مبارزه با حیوان آزاری	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۴
	ساختار هدفمند برای مبارزه با تخریب کنندگان محیط زیست	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۴
	سفارش به حفظ حقوق کشاورزی و دامپروری	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۵۳، ترجمه جعفری: ۴-۴۵۳
	ایجاد تشکیلات مناسب برای مبارزه با استفاده بی‌حد و حصر از طبیعت	سلبی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۴-۵
۹ ر ق ب ا ل	دیدن محیط زیست به عنوان شگفتی آفرینش	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۱: ۸-۹
	دیدن حیوانات به عنوان شگفتی آفرینش	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۱۵۴، ترجمه جعفری: ۲۲۱
	فرهنگ اسلامی استفاده از محیط زیست	ایجابی	نهج البلاغه، نامه ۲۵، ترجمه جعفری: ۳۹۴
	نگاه به محیط زیست به مثابه امانت خدادادی	ایجابی	نهج البلاغه، خطبه ۱: ۹

بحث و نتیجه گیری

وجود الگویی جامع، که پیش زمینه‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، جغرافیایی، مذهبی و ملیتی کشورها را مدنظر داشته باشد برای دستیابی به پیشرفت و تعالی ضرورت دارد. بسیاری از کشورهای

پیشرفته الگوهای موفق را در زمینه پیشرفت و تعالی، طراحی و اجرا کرده‌اند؛ اما تجربه نشان داده است که نمی‌توان این الگوها را عیناً در کشوری دیگر اجرا کرد. از این حیث، هر ملت به یک الگوی جامع مطابق با ارزشها و هنجارهای خود نیاز دارد.

در زمانی که توسعه به معنای کمی آن مورد توجه بود، شاخصهای اقتصادی چون درآمد، زیربنای فیزیکی و تولید ناخالص، معیارهایی برای توسعه شناخته می‌شد؛ اما از آنجا که این شاخصها در آموزه‌های اسلامی و بیانات امام علی(ع) به تنهایی معیاری برای توسعه در نظر گرفته نمی‌شد، عده‌ای رهنمودهای اسلامی را برای دوران کنونی غیرکارکردی دانستند؛ این در حالی است که با پیشرفتهای انجام شده در زمینه توسعه و هم چنین تعریف شاخصهای جدید برای ارزیابی آن، مشخص شد که با گذر زمان تعاریف نوین از توسعه به تعاریف اسلامی نزدیکتر می‌شود؛ اما در کشورهای اسلامی کمتر به این سرمایه معنوی و اثرگذار بر روند توسعه و پیشرفت توجه شده است. لذا در این پژوهش شاخصها و اهداف توسعه و تعالی از دیدگاه امام علی علیه‌السلام در سه شاخه اصلی رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای شناسایی و طبقه‌بندی شد.

در دیدگاه امام، ضمن اینکه پیشرفت اقتصادی مورد عنایت است، تعالی انسانی به عنوان مهمترین عامل در جهت دستیابی به پیشرفت و تعالی به شمار می‌رود. در دیدگاه علوی، پیشرفت اقتصادی برای رسیدن به پیشرفت سیاسی - اداری است و این دو، در جهت دستیابی به تعالی انسانی - اجتماعی مورد استفاده قرار می‌گیرد. البته طی این جریان، نیازمند استفاده صحیح از محیط زیست به مثابه امانت خدادادی است. مسائلی که امام تحت عنوان تعالی انسانی مطرح کرده‌اند تا قرن اخیر بر جوامع امروزی پوشیده بود.

در این پژوهش، عوامل پیشرفت و تعالی در قالب سه شاخه رفتاری، ساختاری و زمینه‌ای، دسته‌بندی شد (جدول ۵).

جدول ۵: عوامل پیشرفت و تعالی در پرتو بیانات امام علی علیه السلام در قالب الگوی 3C

الگوی سه شاخگی			انواع توسعه
عوامل زمینه‌ای	عوامل ساختاری	عوامل رفتاری	
۱- همکاری بین تمامی اقشار جامعه ۲- ظلم ستیزی ۳- فرهنگ نقدپذیری ۴- پرهیز از فردمحوری و نیاز به کار گروهی ۵- توسعه مشارکت اجتماعی ۶- عدالت زمینه‌ای ۷- پایبندی به اصول اسلامی ۸- اجتناب از فردمحوری و نیاز به کار گروهی ۹- میانه‌روی در کارها ۱۰- برابری در مقابل قانون ۱۱- پذیرش فرهنگ انعطاف‌پذیری و گشادگی در برابر تغییر	۱- نظام شایسته‌سالاری در انتصابات حکومتی ۲- عدالت ساختاری ۳- انطباق پست و شرایط احراز آن ۴- حاکمیت انضباط ۵- ارتباط دوجانبه مسئولان و مردم ۶- اصل نظارت و پاسخگویی ۷- اصل سلسله مراتب ۸- حاکمیت گفت‌وگو و پرهیز از خشونت ۹- پرهیز از استبداد و ظلم ۱۰- اصل مشروعیت نظام ۱۱- رایزنی با متخصصان و دانشمندان در تمام مراحل پیشرفت ۱۲- لزوم طرح‌ریزی برنامه راهبردی ۱۳- برخورد با سهل‌انگاران و متخلفان ۱۴- ضرورت آگاه‌سازی مردم ۱۵- پرهیز از ویژه‌خواری ۱۶- پرهیز از نیرنگ در سیاست ۱۷- سامانه اطلاعاتی هدفمند ۱۸- اصل نظارت و پاسخگویی ۱۹- اصل انعطاف‌پذیری در کارها ۲۰- بسیج منابع ۲۱- وقت‌شناسی سیاسی	۱- حاکمیت اصل نظم فردی ۲- رضایت توده مردم ۳- اصل سعه صدر ۴- امانت دانستن مسئولیت حکومتی ۵- پرهیز از استبداد و ظلم فردی و بین فردی ۶- تقویت روحیه خودنظارتی ۷- نگرش به پست و مقام به مثابه امانت و تعهد الهی ۸- عمل به وعده‌ها ۹- عدالت فردی	توسعه فردی توسعه اجتماعی توسعه اقتصادی توسعه سیاسی

ادامه جدول ۵: عوامل پیشرفت و تعالی در پرتو بیانات امام علی علیه السلام در قالب الگوی 3C

الگوی سه شاخگی			
عوامل توسعه	عوامل رفتاری	عوامل ساختاری	عوامل زمینه‌ای
پیشرفت اقتصادی	۱- نگاه به کار به مثابه یکی از مصداقهای عمل صالح ۲- مقدس انگاشتن روزی حلال ۳- بیزاری از اشرافیت و زندگی تجملی ۴- داشتن نیت قرب الهی در کار	۱- تأمین افراد جامعه در دوره بازنشستگی ۲- آسان سازی تجارت بر موازین عدل و جلب تجار و بازرگانان به شهرهای مسلمانان ۳- تأمین افراد ناتوان جامعه ۴- احترام به حق مالکیت خصوصی ۵- جلوگیری از احتکار و افزایش قیمت‌ها و مجازات محترمان ۶- بهره‌برداری از منابع خدادادی در جهت رسیدن به منافع عامه ۷- حساسیت و جدیت در آمایش سرزمین ۸- مقابله با راکود و بحرانهای اقتصادی و رفع بی ثباتی‌های اقتصادی و مالی ۹- پرداخت حقوق کافی به کارگزاران ۱۰- ساخت و توسعه ملزومات زیر بنایی کشور ۱۱- دریافت مالیات عادلانه برای عمران و آبادانی ۱۲- استفاده صحیح و معقول از بیت‌المال ۱۳- توجه به آبادانی زمینها و شهرها ۱۴- جلوگیری از سوء استفاده‌های مالی ناشی از رانت‌خواری و مجازات رانت‌خواران	۱- درک منطقی نگاه اسلامی به دنیا و مسائل دنیوی ۲- بازنمایی کار و تلاش به مثابه اقدام ارزشی و مذهبی ۳- ساده زیستی ۴- نکوهش فقر ۵- اصل آزادی انتخاب ۶- رویکرد خردمندانه به قضا و قدر
	۱- تعادل بین فعالیتهای گوناگون ۲- عدم پیروی از نفس ۳- حسن خلق در آموزش ۴- تعلیم و تربیت فردی ۵- احسان ۶- تقوا ۷- امر به معروف ۸- نهی از منکر ۹- پرهیز از خودپسندی ۱۰- توکل به خدا و اخلاص در کارها ۱۱- معرفت	۱- کاربست سامانه آموزشی مناسب ۲- توسعه فرانسلی ۳- نظام تشویق سازمانی ۴- توجه سازمانی به تعلیم و تربیت دائمی ۵- تشویق فرهنگ امر به معروف در محیط سازمانی ۶- تشویق فرهنگ نهی از منکر در محیط سازمانی	۱- در نظر گرفتن انسان به عنوان محور پیشرفت ۲- توجه به انسان به عنوان سرمایه انسانی ۳- تعلیم و تربیت دائمی ۴- حاکمیت نظام تشویق ۵- حاکمیت اسلام در تمامی عرصه‌ها ۶- فرهنگ امر به معروف ۷- فرهنگ نهی از منکر
پیشرفت معنوی و تعالی انسانی			

ادامه جدول ۵: عوامل پیشرفت و تعالی در پرتو بیانات امام علی علیه السلام در قالب الگوی 3C

الگوی سه شاخگی			
انواع توسعه	عوامل رفتاری	عوامل ساختاری	عوامل زمینه‌ای
توسعه فردی	۱- مراقبت از حیوانات	۱- اهتمام به آبادانی طبیعت	۱- دیدن محیط زیست به عنوان شگفتی آفرینش
	۲- رعایت عدالت در رفتار با حیوانات و نوزادان آنها	۲- ساختار هدفمند برای مبارزه با حیوان آزاری	۲- دیدن حیوانات به عنوان شگفتی آفرینش
	۳- پرهیز از استفاده بی‌حد و حصر از طبیعت	۳- ساختار هدفمند برای مبارزه با تخریب کنندگان محیط زیست	۳- فرهنگ اسلامی استفاده از محیط زیست
	۴- اجتناب از اذیت و آزار موجودات	۴- سفارش به حفظ حقوق کشاورزی و دامپروری	۴- نگاه به محیط زیست به مثابه امانت خدادادی
	۵- پرهیز از جدایی افکندن میان حیوانات و نوزادانشان	۵- ایجاد تشکیلات مناسب برای مبارزه با استفاده بی حد و حصر از طبیعت	
	۶- اطعام کردن حیوانات		

برخی از شاخصها در بیش از یک شاخه دسته‌بندی شده است؛ علت آن را می‌توان در گستردگی و تعمیم‌پذیری این شاخصها جستجو کرد؛ مثلاً مفهومی چون عدالت را می‌توان در هر سه شاخه دسته‌بندی کرد، چون عدالت در بعد رفتار فرد، فرهنگ عدالت و ساختار عدالت‌جو، مطرح می‌شود.

شاخه ساختاری دارای بیشترین تعداد عامل است. به نظر می‌رسد در پیشرفت و تعالی علوی، اصلاح ساختار، قوانین، مقررات و روشها، بیشترین تأثیر را در گذار از دوران فقر و عقب‌ماندگی داشته باشد. از آنجا که بیشتر این وظایف بر عهده حکومت اسلامی قرار داده شده است، می‌توان گفت، دولت مهمترین و اساسی‌ترین نقش را در فراگرد پیشرفت و تعالی بر عهده دارد. همواره استفاده از دیدگاه‌های امام در زمینه‌های مختلف، نتایج قابل توجهی را در روند پیشرفت و ترقی کشورمان داشته است حال اینکه تا کنون، ما کمتر دیدگاه‌های امام را در زمینه پیشرفت و تعالی مدنظر قرار داده‌ایم.

یادداشتها

- ۱- در این تعاریف، عوامل انسانی، اجتماعی و فرهنگی، همسان و در یک طیف قرار می‌گیرد، ولی به فراخور زمان، در هر دوره از یک یا ترکیبی از این نامها استفاده شده است.
- ۲- میزان رأی ملت است. امام خمینی (ره). سخنرانی ۱۳۵۸/۰۳/۲۵ در جمع اقشار مردم.

منابع فارسی

قرآن کریم

- المحمودی، محمدباقر. (۱۹۶۸). *نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه*. ج پنجم. بیروت: موسسه المضمین الفکری.
- امین عاملی، محسن (۱۴۰۶). *اعیان الشیعه*. ج اول. بیروت: دارالتعارف.
- بختیاری، صادق (۱۳۸۰). *عدالت و توسعه از دیدگاه امام علی علیه السلام*. فلسفه، کلام و عرفان اندیشه حوزه. مهر و آبان، ش ۳۰.
- پورعزت، علی اصغر (۱۳۸۹). *عهد نامه امیر*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- حاجیلو، شهناز. (۱۳۸۸). *توسعه فرهنگی از دیدگاه امام علی (ع)*. نوید اسلام.
- حرّ عاملی (۱۴۰۹). *وسائل الشیعة فی تحصیل مسائل الشریعة*. ج دوم. بیروت: آل البيت لإحياء.
- حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۶۰). *انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه*. یادنامه کنگره هزاره نهج البلاغه، تهران، بنیاد نهج البلاغه.
- خلیلیان اشکذری، محمد جمال (۱۳۸۶). *شاخصهای توسعه انسان محور در جامعه مطلوب و آرمانی اسلام*. فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی. س ۷. ش ۲۸: ۸۷-۶۱. زمستان.
- خنیفر، حسین (۱۳۸۴). *ارایه الگوی بومی مبتنی بر دیدگاه‌های امام علی علیه‌سلام با استفاده از مدل مفهومی سه شاخگی*. فرهنگ مدیریت، س ۳، ش ۸، ۱۴۶-۱۰۱. بهار.
- رضایی، پروانه (۱۳۸۹). *نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست اسلام از منظر نهج البلاغه*. معرفت اخلاقی. ش ۳: ۵۹-۱۴۵.
- شعیری، شیخ تاج‌الدین محمد بن محمد بن حیدر (۱۳۶۳). *جامع الاخبار*. قم: انتشارات رضی.
- علیخانی، علی اکبر. (۱۳۷۹). *توسعه سیاسی از دیدگاه امام علی (ع)*. قم: سازمان تبلیغات اسلامی.
- علیخانی، علی اکبر. (۱۳۸۱). *توسعه سیاسی از دیدگاه نهج البلاغه*. تهران: نشر امیر کبیر.
- غررالحمک و دررالکلم؛ کلمات قصار امیر المومنین (ع). (۱۳۸۱). (مهدی انصاری قمی). امام عصر.
- قزوینی، عبد‌الکریم. (۱۳۷۱). *بقاء و زوال دولت در کلمات سیاسی امیر مؤمنان*. قم: انتشارات نجفی.
- قورچیان، نادرقلی (۱۳۸۰). *برنامه‌ریزی ملی*. منطقه‌ای. انتشارات علوم تحقیقات.
- نهج البلاغه**، امیر المومنین علی (ع). (۱۳۷۹). *گردآوری ابوالحسن محمد بن‌الحسین سید رضی*. (جواد فاضل). تهران: انتشارات افراسیاب.
- نهج البلاغه**، امیر المومنین علی (ع). *مجموعه خطبه‌ها و نامه‌ها و کلمات قصار امام علی (ع)*. (۱۳۷۷). گردآوری ابوالحسن محمد بن‌الحسین سید رضی، (عبد‌الحمید آیتی). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی و بنیاد نهج البلاغه.

نهج البلاغه، گزیده سخنان، نامه ها و حکمت های امیر المومنین امام علی بن ابی طالب (ع). (۱۳۸۶). گردآوری ابوالحسن محمد بن الحسین سید رضی. (سید محمد مهدی جعفری). قم: موسسه نشر و تحقیقات ذکر.

منابع انگلیسی

- Aidt, Toke, S. Peter S. Jensen. (2009). **The taxman tools up: An event history study of the introduction of the personal income tax.** Journal of Public Economics, 93, February, 160-175.
- Caminal, Ramon. (1997). **Financial intermediation and the optimal tax system.** Journal of Public Economics, 63, February, 351-382.
- Conn, R. W. (1994). **Strategic goals and development pathways for fusion.** Fusion Engineering and Design, 25, August, 1-4.
- Dower, N. (2011). **Development Ethics.** Encyclopedia of Applied Ethics (Second Edition), 779-788.
- Dube, S. C. (1990). **Modernization and Development: The Search for Alternative Paradigms.** Tokyo. United Nations University.
- Jørgensen, M. (2004). **A review of studies on expert estimation of software development effort.** Journal of Systems and Software, 70, February, 37-60.
- Kelman, H. C. (1958). **Compliance, Identification and Internalization: Three process of Opinion Change.** Journal of Conflict Resolution, 2, 51-60.
- Korhonen, Jouni. (2004). **Industrial ecology in the strategic sustainable development model: strategic applications of industrial ecology.** Journal of Cleaner Production, 12, 809-823.
- Latesteijn, Henk, van. Jan Schoonenboom. (2003). **9 Policy scenarios for sustainable development.** Environmental Policy in an International Context, 3, 223-254.
- Lélé, Sharachchandra M. (1991). **Sustainable development: A critical review.** World Development. 19, June, 607-621.
- Little, Angela, W. Andy Green. (2009). **Successful globalization, education and sustainable development.** International Journal of Educational Development, 29, March, 166-174.
- Mirzai, Ahranjani, Hassan. (1976). **Rural Development in Theory and Practice.** A Dissertation Presented to the Faculty of the school of public administration university of Southern California, California.
- Morito, Bruce. (2000). **Language, Sustainable Development and Indigenous Peoples: An Ethical Perspective.** Ethics and the Environment, 5, spring, 47-60.
- Pareto, V. (1991). **The Rise and fall of Elites.** New Brunswick.
- Ramos, A. G. (1974). **The Changing Meaning of Development, abstract of an unpublished paper, University of Southern California.**
- Rist, Gilbert. (2002). **The History of Development: From Western Origins to Global Faith.** (Second Edition). Zed Books.
- Seers, Dudley. (1969). **The Meaning of Development.** International Development Review, 11. December, 59-65.
- Tsai, Wen-Hsien. Wen-Chin Chou. (2009). **Selecting management systems or sustainable development in SMEs: A novel hybrid model based on DEMATEL, ANP, and ZOGP.** Expert Systems with Applications, 36, March, 1444-1458.
- Tullis, Lamond, F. (1973). **Politics and Social Change in Third World Countries.** New York. Wiley.

